

Het is nog niet heel lang geleden, dat in een groote stad als Amsterdam de algemeene opvatting was, dat levering van licht en water, en de zorg voor vervoer van personen, een zaak was waarmee particulieren geld moesten verdienen, dat gasfabrieken, waterleidingen en omnibussen het eigendom van particulieren moesten zijn. Nu is dit veranderd. De vrij algemeen aangenomen opinie is, dat zij, en nog menige andere bedrijfstak, het eigendom der gemeente moeten zijn. Dit is een groote verandering in het begrip van het recht, in dat departement van den geest, dat over het mijn en dijn een gedachte, een overtuiging, een vooroordeel heeft.

Waar komt die verandering vandaan?

Het is niet moeilijk aan te toonen, dat zij rechtstreeks komt van de wijziging der productiekrachten.

Toen ons land meer en meer kwam onder den invloed der groot-industrie en van den wereldhandel, werd de toestand van middenstand en arbeidersklasse slechter. Deze verergerde vooral na 1870. Die klassen der bevolking zonnen door dien nood op middelen tot hulp. De radicale partij ontstond daardoor, een middenstandspartij, waarbij arbeiders zich aansloten. Zoodra zij konden, voerden zij het gemeentelijk bedrijf in, om niet langer zóó erg door de particuliere gasfabriek-, waterleiding- en omnibusmaatschappij te worden gevild.

De nieuwe economische verhouding van groot-kapitaal tegenover klein bedrijf en handwerkersbestaan, die eigenlijk de verhouding is van groote machine tegen klein werktuig, bracht bij een deel der maatschappij, sommige klassen, nieuwe nood. Er ontstond behoefte aan nieuwe eigendomsverhoudingen, waardoor de nieuwe productiekrachten niet zóó verderfelijk zouden werken. De lijdende klassen wisten macht te krijgen en voerden de nieuwe eigendomsverhoudingen in.

Dit is een betrekkelijk klein voorbeeld. Want hoewel gemeente- en ook staatsbedrijf wel een geheel andere vorm van eigendom is dan particulier bedrijf van een of meerdere kapitalisten, elkeen weet dat de gemeente of de staat tegenwoordig toch kapitalistische gemeente en staat zijn, en dat dus de voordeelen, voor den kleinen man, van gemeente- of staatseigendom en -bedrijf nooit zoo heel groot kunnen zijn. Al is het villen der kleinen niet meer zóó brutaal als door de

concessionarissen, uitgekleet, geplukt, geschoren wordt men toch door den staat en de gemeente ook.

Een grooter en beter voorbeeld is onze eigen beweging.

Het socialisme wil het gemeenschappelijk eigendom der productiemiddelen, er zijn reeds millioenen socialisten, waar er voor enkele tientallen jaren nog bijna geene waren. Hoe heeft een zoo groote revolutie in het denken, in het bewustzijn van zooveel plaats gehad? Hoe is het begrip van wat recht is, zoo veranderd?

Het antwoord is hier nog veel duidelijker dan in het eerste voorbeeld.

De groot-industrie heeft millioenen proletariërs gemaakt, die nooit tot bezit en welvaart kunnen komen, zoolang het privaat-bezit der productiemiddelen blijft bestaan. Maar als dit privaatbezit wordt veranderd in gemeenschappelijk bezit, dan kunnen zij wel tot welvaart komen. Daarom zijn zij socialisten geworden.

Bovendien hebben crisissen en overproductie, en, in den laatsten tijd, de trust met haar alles opslokkende concurrentie en beperking der productie, die ook alle onmiddellijk uit het privaat-eigendom aan de tegenwoordige productiemiddelen volgen, zulk een heillooze werking ook in den middenstand, dat ook dáár velen als eenige oplossing in den nood het gemeenschappelijk bezit zien en ook socialisten worden.

In het socialisme ligt het onmiddellijk verband tusschen verandering van productiekrachten en productieverhoudingen enerzijds, en verandering in het denken anderzijds, klaar voor de hand.

Is het een God, die ons het Communisme in het hoofd heeft gebracht? Is het een mystieke vonk, een heilige geest? Een licht dat God ons heeft getoond, zooals zekere socialisten ons willen doen gelooven?

Is het onze eigen vrije geest, die deze heerlijke gedachte ons uit zijn eigen voortreffelijkheid heeft gebaard? Is het onze extra-verheven deugd, een geheimzinnige kracht in ons, de kategorische imperatief van Kant?

Of is het de duivel, die ons de begeerte naar gemeenschappelijk bezit heeft ingegeven? Dat laatste beweren andere Christenen dan de zoo even genoemden.

Het is niets van dat alles. Het is de Nood, de maatschappelijke Nood.

Die nood is ontstaan, omdat de oude eigendomsverhoudingen (die van het vroegere kleinbedrijf) te eng zijn voor de nieuwe productiekrachten, die daarbinnen bij arbeiders en kleine burgers een verwoesting aanrichten. En de oplossing van het socialisme is gevonden, omdat ieder arbeider en menig kleine burger voelen en begrijpen kan, dat als wij maar gezamenlijk de productiemiddelen bezaten, die verwoesting onder ons zou ophouden. Immers de arbeid is reeds gemeenschappelijk. De oplossing van de moeilijkheden door gemeenschappelijk bezit ligt dus voor de hand.

En nu zegge men niet, dat toch ook in vroeger eeuwen aan socialisme werd gedacht en dat hieruit dus volgt, dat het socialisme niet veroorzaakt wordt door de productiekrachten die nu heerschen, maar dat het beginsel van algemeene gelijkheid der menschen een eeuwig ideaal is, dat den menschen altijd heeft voorgezweefd.

Het socialisme, dat de eerste Christenen zich voorstelden, verschilde evenveel van het socialisme dat de arbeidersklasse nu wil, als de productiekrachten en klasseverhoudingen uit die tijden van die van ons. De eerste Christenen wilden gemeenschappelijke consumptie, de rijken zouden hun overvloed van verbruiks-middelen deelen met de armen. Men zou niet den grond en de arbeidsmiddelen gemeenschappelijk hebben, maar de producten. Eigenlijk dus een bedelaars-socialisme, de armen zouden de producten met de rijken deelen door de goedheid der rijken.

Zoo predikt ook Jezus nooit iets anders dan dat de rijken moeten afstaan hunnen rijkdom. De rijken moeten de armen als broeders liefhebben, en vice versa.

Het Communisme daarentegen leert, dat de niet-bezittenden de bezitters moeten bestrijden en hun de productiemiddelen moeten ontnemen, en zij wil niet de producten gemeenschappelijk bezitten — (integendeel, wat ieder aan product, aan verbruiksmiddelen krijgt, dat zal van hem zijn, dat behoeft hij niet te deelen) — maar de productiemiddelen.

De productieverhoudingen van de eerste eeuwen van het Christendom konden onze communistische gedachte niet laten opkomen, evenmin als onze productiekrachten ons het Christelijk ideaal kunnen doen nastreven. In den tijd toen de productiekrachten nog zóó gering waren, zoo versplinterd

en verstrooid dat een groote gemeenschap ze niet beheerschen kon, was liefdadigheid de eenige, wel zeer miserabele en voor geen duizendste deel voldoende, oplossing der ellende. In een tijd waarin de arbeid aldoor meer maatschappelijk wordt, is maatschappelijk bezit het eenige, maar nu ook afdoende middel tegen de misère.

Een ander groot voorbeeld doet zich in het strafrecht op. Ook hier heeft een omwenteling in de geesten van velen plaats: De socialistische arbeiders gelooven niet meer in de persoonlijke schuld van een misdadiger. Zij gelooven dat de oorzaken van de misdaad maatschappelijke, niet persoonlijke zijn.

Hoe zijn zij tot die nieuwe gedachte gekomen, tot welke noch het klerikale, noch het liberale Christendom zich heeft kunnen opwerken?

Door den strijd tegen het kapitalisme, die, zooals wij zagen, zelf op het productieproces berust. De socialistische schrijvers zijn door den strijd, door hun critiek op de bestaande maatschappelijke orde, gedwongen geworden de oorzaken der misdaad op te sporen, en zij hebben gevonden, dat die in de maatschappij liggen. Door het productieproces, door den klassenstrijd, zijn zij tot die kennis gedwongen.

Dat bewustzijn dringt langzaam door in de hoofden der socialistisch geschoolde arbeiders.

Wij kunnen er hier in het bestek van dit geschriftje niet dieper op ingaan, maar het is wel een bewijs, welk een revolutie in het denken zich door de veranderde productieverhoudingen ook hier voltrekt. Want welk een verschil! Niet lang geleden geloofde ieder nog in zondenval, persoonlijke schuld, vrijen wil, wraak van God en mensch, straf, — thans zien de socialisten — maar ook zij alléén — dat, als de „anti-sociale broedplaats der misdaad, de kapitalistische maatschappij vernietigd, en aan ieder de maatschappelijke ruimte voor zijn wezenlijke levensuiting gegeven is”, de sociale misdaad zal verdwijnen.

En als derde en grootste voorbeeld:

In den tijd van revolutie van kapitalisme naar communisme, dien wij nu (in 1920) beleven, wordt de strijd om het recht, d.w.z. om het mijn en dijn, om het eigendom der be-

zittende en niet bezittende klassen al feller en feller, en neemt den vorm van burgeroorlog aan.

En in den eersten tijd nadat de arbeidersklasse de overwinning behaald heeft en aan de bezittende klassen haar bezit, haar grond en productiemiddelen heeft ontnomen om ze te brengen aan den proletarischen socialistischen staat, in dien eersten tijd, als de rijkdom van dien staat nog klein is, zal ieder arbeider „loon naar werk” ontvangen. Elk zal dan „recht” hebben op een hoeveelheid product evenredig aan zijn hoeveelheid arbeid. Dat is dan het publieke „Recht”.

Wanneer evenwel, na korter of langer tijd, de communistische gemeenschap door haar ontzaglijke productiekrachten en rijkdom, door arbeid van allen, overvloed heeft, ontvangt ieder niet meer naar zijn werk, maar naar zijn behoefte. Het „Recht” bestaat dan eigenlijk niet meer.

Want het gemeenschappelijk eigendom heeft dan geen tegenstelling meer. En dan is ook de strijd en het strafrecht verdwenen, omdat het persoonlijk eigendom der productiemiddelen, de klassen en het „Recht” verdwenen zijn.

Dan heeft wel een ontzaglijke verandering in het denken plaats gehad!

Het eigendom, het recht, de strijd om het eigendom van personen en klassen, die nu de geesten van alle menschen vullen, bestaan dan niet meer daarin!

En dit alles is dan teweeg gebracht door de groote productiekrachten en de productieverhoudingen.

Opmerking.

En hier, bij het bespreken van deze voorbeelden van de verandering van denken over recht en eigendom, zien wij nu voor het eerst zeer duidelijk eene wet der ontwikkeling van het menschelijk denken, waarop wij tot dusver de aandacht nog niet scherp konden vestigen.

Volgende zagen wij nu reeds, dat de productiekrachten drijfveer, oorzaak zijn, dat de ontwikkeling in het denken plaats heeft. Nu zien wij hoe zij plaats heeft. De ontwikkeling in het denken heeft plaats in strijd, in den klassenstrijd.

Zeer duidelijk toonen wij dit aan met dezelfde voor-

beelden van gemeentebedrijf en socialistische opvatting van eigendom en recht, die wij zoo even gebruikten.

De groot-industrie maakte de positie van kleine burgers en arbeiders hachelijk. De monopolisten van gas en water, tot dusver geduld, werden ondragelijker, naarmate de groot-industrie toenam. De arbeiders en kleine burgers voelden hen als hun vijanden, het werd hun een levensbehoefte ze van zich af te schudden. In hun hoofden ontstond de gedachte: het is onrecht, wat die menschen doen, recht, hooger recht is dat de gemeente die bedrijfstakken heeft. Wij arbeidende klassen, moeten die parasieten bestrijden. Maar de parasieten dachten: het is ons recht deze fabrieken te bezitten, wij als klasse zouden al onze winst gaan verliezen, als men ons het eene winstgevendende bedrijf na het ander ontnam. Wij moeten die lagere klassen bestrijden.

In strijd ontwikkelde zich dus het nieuwe rechtsbegrip. De ontwikkeling der productiekrachten bracht nieuwen klassenstrijd en die strijd verbreedde het nieuwe rechtsbesef.

En het proletariaat, dat zich door de groot-industrie geestelijk, zedelijk en lichamelijk voelt te gronde gaan, voelde de kapitalisten als zijn vijanden. Het dacht eerst: wij, arbeiders van deze fabriek, worden uitgeplunderd, wij gaan te gronde, onze kapitalist is onze vijand, het is onrecht, dat hij alle winst krijgt en wij niets. Wij moeten hem bestrijden. En daarna dacht het proletariaat in één stad, in één vak datzelfde. En daarna het proletariaat van één vak in een geheel land. En daarna het proletariaat van een geheel land. En daarna het bewuste proletariaat der geheele wereld. En het dacht: wij, als klasse, moeten de kapitalisten-klasse bestrijden. Het is recht, dat de productiemiddelen alle komen in onze handen. Laat ons strijden voor ons Recht.

Maar de kapitalisten dachten, eerst ook afzonderlijk, daarna samen, georganiseerd en als Staat, precies andersom. Het is recht, dat wij houden, wat ons eigendom is. Laat ons verpletteren al die revolutionaire gedachten. Laat ons samen als klasse strijden voor ons Recht.

En in dezelfde mate, dat de techniek zich ontwikkelde, de productiekrachten en de rijkdommen aldoor grooter maakte in de handen der kapitalisten, en de ellende dieper, veelvou-

diger, zwaarder gevoeld onder het steeds talrijker proletariaat, in dezelfde mate werden de behoefte van de bezitters om hun grooteren rijkdom te houden en de behoefte der niet-bezitters, om zich de productiemiddelen toe te eigenen, groter, dus ook de sterkte van die idee van Recht en Onrecht bij die twee klassen, en dus ook de strijd tusschen die twee klassen. Totdat deze eindelijk in revolutie overgaat.

Zoodat men aan dit voorbeeld zeer duidelijk ziet, dat de begrippen van recht en onrecht zich in en door den klassenstrijd ontwikkelen, en dat een klasse onrecht kan gaan vinden wat haar vroeger billijk voorkwam, en steeds heftiger iets als onrecht of recht kan gaan voelen naarmate haar klassebelang het meebrengt.

De materiele strijd om de productiemiddelen is dus tegelijk een geestelijke over recht en onrecht. De laatste is de geestelijke weerspiegeling van den eersten.

Tweede opmerking.

Het zal hier wel niet noodig zijn aan te toonen, dat in dien geestelijken en stoffelijken strijd ten slotte die klasse wint, die door de ontwikkeling van het productieproces tot de talrijkste, de machtigste, de het meest in het bezit van geestelijke kracht en waarheid, wordt gemaakt, de klasse die door de uit haar toestand geboren behoeften geroepen is de tegenstrijdigheden, waartoe de nieuwe productiekrachten met de oude productieverhoudingen komen, op te lossen. Wij zullen daar trouwens aan het eind van ons betoog op terugkomen. Hier zij een andere opmerking geplaatst, die tegenover een argument onzer tegenstanders dienst kan doen.

Er loopen leden der bezittende klassen wel eens over tot de niet-bezittende. Is dit niet een bewijs, dat niet het maatschappelijk zijn over het denken, maar iets hoog geestelijks, iets mysterieus ethisch misschien, over onze maatschappelijke daden beslist?

Een overlooper uit de kapitalistische sterkte naar het proletarische kamp kan dit doen uit tweeërlei redenen (die ook gemengd kunnen voorkomen). Uit verstandelijke. Hij kan ingezien hebben, dat de toekomst is aan het proletariaat. Dan zal niemand ontkennen, dat het productieproces, de economische verhoudingen hem die kennis hebben bijgebracht, en

dat dus niet in „vrijheid” van geest, maar in het maatschappelijk zijn de drijfveer der daad moet worden gezocht. Of hij kan overloopen uit gevoelsredenen, omdat hij b.v. liever bij de zwakken dan bij de onderdrukkers is. Wij zullen bij de bespreking der zedelijkheid aantoonen, dat hij ook dan door gevoelens wordt bepaald, wier oorsprong ligt in het sociaal-economisch leven der menschen en geenszins door iets mysterieus, bovennatuurlijks of absoluut-geestelijks.

D. De Politiek.

Geven aldus de socialistische begrippen over eigendom en straf een duidelijk voorbeeld, hoe de productiekrachten het denken beïnvloeden, hoe geestelijke strijd van klassen ontstaat en tot oplossing komen moet, nog veel duidelijker voorbeelden vinden wij in de politiek.

En ook hier moeten wij dat wat de socialisten denken, tot voorbeeld nemen, want in hun hoofden werken de nieuwe productiekrachten het sterkst.

Ook bij den groot-industrieel, den grooten bankier of koopman, den reeder, etc., werken de nieuwe productiekrachten zeer sterk op den geest. Hij denkt aan grootsche ondernemingen, enorme winst, kartelvorming, aan buitenlandsche markt, aan koloniën, schepping van een nationale vloot en machtig leger om zijn invloed, rijkdom, macht te vergrooten. Maar hoe onderscheiden ook in graad van het denken der kapitalisten, en heerschers in 't algemeen, van vroegere eeuwen, in soort is zijn denken daarvan niet verschillend.

De koppen van den middenstand denken ook anders dan vroeger. De swelling der productiekrachten heeft hen naar een gevaarlijken kant gebracht, vanwaar zij vallen kunnen in het proletariaat. Hoe daaraan te ontkomen, door crediet, door staatshulp, door coöperatie, daar peinen zij over — heel anders dan hun vaders dachten. Het ziet er in die hoofden thans anders uit dan b.v. in de achttiende eeuw. Maar ook dit denken gaat in de oude richting: Winst, winst, particuliere winst!

Des niet-socialistischen arbeiders geest is ook met een anderen voorraad gevuld dan van zijn collega b.v. uit de eerste helft der negentiende eeuw in ons land. Beter loon, korter arbeidstijd, staatshulp, beter leven, dat murmielt in zijn

hoofd; 't lijkt wel een bijenstal of een molenrad in die Christelijke, niet-socialistische organisaties. Het mompelt en het broemt er en je hoort aldoor dezelfde woorden: organisatie, beter leven. Maar ook deze menschen gaan nog de oude paden: zij willen meer voordeel van het kapitaal, van het privaat bezit — op den grondslag van het privaat bezit.

Maar in de socialisten, daar leeft wat anders, daar leeft iets geheel nieuws, dat zóó nimmer op de wereld was. Zij willen, zelf staande op den algemeenen bodem van het privaat bezit, de opheffing van het privaat bezit, zij willen, zelf levend in den kapitalistischen staat, de omverwerping van den kapitalistischen staat. Hun gedachten, geboren en gevoed in het hulsel van het kapitalisme, willen dat hulsel wég, hun gedachten zelf willen andere gedachten worden. De arbeidersklasse wil den oorsprong waaruit ze zelf ontsprong, vernietigen: het kapitaal en het privaat bezit. Dat is een geheel andere uitwerking der productiekrachten dan bij de andere klassen, veel grooter, veel dieper, veel radicaler, en daarom is het socialistische denken het beste voorbeeld van den invloed der techniek op den geest.

En hier, in de politiek, komt het verband tuschen maatschappelijk zijn en denken ook dáárom zoo verhelderd aan den dag, omdat de politiek, het willen, begeeren, streven, denken, handelen in den staat, het geheele moderne staatsleven der klassen omvat, omdat de staatsburger, die in onzen staat zijn rechten heeft, het geheele maatschappelijk leven kan raken, over de geheele maatschappij en haar onderdeelen moet denken, en dus letterlijk in zijn geheel geestesleven door de veranderingen der maatschappij wordt getroffen.

Welk vraagstuk der politiek is nu het grootste, algemeenste, en kan ons daarom het best tot voorbeeld dienen?

Het is het sociale vraagstuk, het vraagstuk van den strijd van arbeid tegen kapitaal.

Dat vraagstuk zelf is door het kapitaal, dat is dus door de ontwikkeling der productiekrachten ontstaan.

En in het oordeel over de beantwoording van dat vraagstuk kan men het best zien, hoe de groei der techniek de menschen tot anders denken dwingt.

Waren er voor zestig jaar in ons land velen, die er aan dachten bij de wet een arbeidsdag voor de proletariërs in te voeren, of vrouwen- en kinderbescherming, of een pensioen,

of ongevallenverzekering? Slechts enkelen, uiterst weinigen. En die er aan dachten, hadden uit grootere kapitalistische landen van zulke arbeidersbescherming gehoord. En voor honderd jaar dacht in ons land waarschijnlijk niemand er nog aan.

Hoe is die schoone gedachte, dat het proletariaat beschermd moet worden door de gemeenschap, in de geesten gekomen?

Christelijke zin kan het toch bezwaarlijk geweest zijn, want ook vóórdat de geesten aldus veranderden, stierven in Nederland duizenden en duizenden arbeiders door overarbeid, ziekte, gebrek, ongevallen, en hadden duizenden en duizenden een ellendigen ouderdom. Men leze daarover eens het boekje van Henriëtte Holst: „Kapitaal en Arbeid in Nederland”; er bestaat in ons land al eeuwen een groot ellendig levend proletariaat. En ook Christenen waren er genoeg. Dat men toen niet, later wel aan staats hulp dacht, moet dus een andere oorzaak hebben.

En deze is niet moeilijk te vinden. Het proletariaat had nog geen macht in die dagen en kon de bezitters dus nog tot niets dwingen, dan tot wat particuliere liefdadigheid en wat armenzorg.

En dat het nog geen macht had, dat kwam door het productieproces. Het productieproces had de arbeiders nog niet georganiseerd. Er waren er wel reeds betrekkelijk velen — het kapitaal, dat uit onvergoeden arbeid ontstaat, heeft van zijn begin af arbeiders geschapen en met zijn eigen groei er steeds meer geteeld — maar ze waren in kleine bedrijven verspreid. Daardoor ging er weinig kracht van ze uit.

Maar toen het productieproces ze verenigd had in dezelfde steden en dezelfde gebouwen bij honderden, toen begonnen ze begrip van hun kracht te krijgen, en zich, evenals ze tot arbeid georganiseerd waren, ook tot strijd te organiseeren. En die dus uit het productieproces voortgekomen strijd, dat optreden, heeft de klassen der bevolking aan het denken gebracht, heeft een revolutie in hun geest teweeggebracht.

Eerst natuurlijk in Engeland en Frankrijk, waar het nieuwe productieproces het eerst kwam. Die buitenlandsche voorbeelden laten wij voor het oogenblik weg, er alleen even op wijzend, dat dáár, onder den drang der nieuwe verhoudingen, het utopisch socialisme van St. Simon, Fourier en Robert Owen ontstond, en dat door de kennis van Engelsche

productieverhoudingen Friedrich Engels, van Fransche en Engelsche politiek Karl Marx tot de Communistische theorie, dat wil dus zeggen tot hun denken kwamen.

Maar ons eigen land is een voorbeeld van de waarheid van wat wij van politiek zeggen.

De burgerlijke staat had nooit iets voor de arbeidersklasse gedaan.

Maar tusschen 1860 en 1870 begonnen de arbeiders zelf kleine vereenigingen te vormen, kleine vakorganisaties, van typografen, smeden en dergelijke. Kleine secties der Internationale werden gesticht.

De bourgeoisie begon toen te denken, dat er iets voor de arbeiders gedaan moest worden.

De staatkundige partijen begonnen te praten van staatshulp.

Daarna begon de socialistische actie: De Klassenstrijd werd gepredikt. De eerste propagandisten van professie gingen het land op, Domela e.a. Men eischte het algemeen kiesrecht.

De bourgeoisie zag de mogelijkheid, dat de geheele arbeidersklasse één vijandige massa werd. De bourgeoisie begon iets te doen. Het eerste heel onnoozele wetje op vrouwen- en kinderarbeid kwam in de maak. Een eerste minimum veiligheidswetje. Een deel der bourgeoisie begon aan uitbreiding van kiesrecht te denken. Papierene sociale programs kwamen als paddestoelen op.

De beweging voor algemeen stemrecht groeide enorm onder hen, die geen stemrecht hadden.

Er kwam uitbreiding van stemrecht, vooral voor den middenstand.

De teleurgestelde arbeiders liepen in grooten getale naar het anarchisme.

De burgerlijke staat deed weer niets.

De sociaal-democratische partij werd weer sterker, de arbeiders kwamen tot haar terug. Troelstra, Schaper, van Kol kwamen in de Kamer.

De bourgeoisie gaf de ongevallenwet, de woningwet.

De S. D. A. P. groeide en groeide.

Pensioen en ziekteverzekering kwamen in ontwerpen voor den dag.

Welk een reusachtige verandering van denken! In een geheel land, bij alle klassen der bevolking! Alle klassen namen stelling ten opzichte van het sociale vraagstuk, d.w.z. in den klassenstrijd.

En hoe duidelijk hangt dit samen met de ontwikkeling der techniek! De statistieken leeren ons, dat juist na '70, na den Fransch-Duitschen oorlog, industrie en handel zich nieuw ontwikkelden, aldoor sterker werden, juist, precies, in den tijd dat het socialisme groeide en de politiek veranderde. Het is haast mogelijk, de cijfers van den handel en de productie, het groeiende aantal bewustwordende arbeiders, en de politieke denkbeelden der bezittende klassen in drie parallelle lijnen naast elkaar te leggen. De stijging van de eersten is stijging der beide anderen, de strijd der klassen komt zichtbaar uit de ontwikkeling der techniek voort.

En hoe helder vertoont zich de wijze waarop wij zeiden, dat de ontwikkeling gaat: de strijd. Niet uit Christenzin, maar evenmin uit vrijen wil, of uit eigenmachtige, oorspronkelijke werking der rede, en evenmin, door den drang van een of anderen mystieken tijdgeest of vrijheidszin kwamen de Tak van Poortvliet's, de van Houten's, de Kuyper's, etc. tot de wijziging van hun denkbeelden. Het waren de arbeiders zelf, die, gesteund door hun arbeid, hun werktuigen, — door hun organisatie, hun propaganda, hun strijd, de bourgeoisie dwongen den inhoud van hun geest te wijzigen.

Alle mystiek kan hier overboord geworpen worden. Het ware verband dezer dingen ligt zóó open voor ons als de bewegingen van het zonnestelsel. Wij begrijpen ze.

In Nederland is deze ontwikkeling der geesten der arbeiders gekomen door de ontwikkeling der techniek. En deze ontwikkeling der geesten der bourgeoisie is ontstaan door den drang, dien de in daden omgezette gedachten der arbeiders op hen hebben geoefend.

Wij laten hier voor een oogenblik ter zijde, hoe diezelfde ontwikkeling der techniek en de daardoor ontstane scherpere klassenstrijd de arbeiders dwingt tot andere partijformaties, in Holland de S. D. P., later de C. P., en tot andere strijdmiddelen, massa-actie, algemeene werkstaking, ten slotte revolutie. Deze sterke bewijzen laten wij nog ter zijde.

Op gevaar af door uitvoerigheid en herhaling vervelend te worden — het onderwerp wezenlijk te begrijpen is voor den arbeider zóó belangrijk, dat wij graag het gevaar loopen voor langwijlig te worden gescholden — gaan wij nog wat dieper op de kwestie in.

Wij hebben de bezittende klassen over één kam geschoren, wij hebben hen tegenover het proletariaat als één massa beschouwd. Maar zij zijn inderdaad verschillend, en de ontwikkeling der techniek werkt niet op alle bezitters gelijk. Op dat verschil moeten wij nog even ingaan.

De materiele toestand en de politieke gedachten der klassen worden door de ontwikkeling der techniek op zeer verschillende wijze ontwikkeld. Als voorbeeld nemen wij nu aan den eenen kant het militarisme en het imperialisme, aan den anderen kant de sociale wetgeving.

De zware internationale concurrentie dwingt de groote kapitalisten van alle landen, dus ook van Nederland, tot koloniale politiek. Heeft een land een koloniaal gebied zelf in de macht, dan kunnen de kapitalisten van dat land daar veel meer rijkdom halen, dan in aan vreemden toebehorende koloniën. Men komt er, vooral in den aanvang, gemakkelijker in, de eigen staat steunt, stuwt, en beschermt het best. Een kolonie is een terrein voor uitbuiting vooral voor het moederland. De winsten in de koloniën, waar de arbeidskracht goedkoop, en geweld en knevelarij geoorloofd is, zijn vaak enorm. Het kapitaal, in het moederland te veel, kan daar zeer hoog rentegevend belegd. De Nederlandsche groot-kapitalisten dringen dus naar uitbreiding van onze koloniale macht.

Daarvoor zijn leger en vloot noodig, ergo zij eischen milioenen voor leger en vloot ginds.

Ook Nederland zelf moet verdedigd worden, want het is, met zijn koloniën, het beste terrein voor de winstmaking der Nederlandsche bourgeoisie. Zij eischt daarom tientallen milioenen voor leger en vloot ook hier.

Al dat geld, waar moet het vandaan komen? Zoo weinig mogelijk van de groote bezitters, zoo veel mogelijk van de lagere klassen. Daarom een belastingstelsel, door de groote heeren ingevoerd, dat bijna alle belasting door indirecte heffing neemt van den kleinen man.

Sociale wetgeving, pensioen, ziekteverzekering, enz. zou veel kosten als ze goed was.

Daarom moet ze slecht zijn, en zooveel mogelijk door de arbeiders zelf worden betaald; geheel ontwijken kan men ze

uit angst voor het proletariaat niet, maar zoo weinig mogelijk offert men zelf. 1)

Dit is in het kort de gedachtengang, de inhoud der hoofden van de groote kapitalisten: der fabrikanten in Brabant en Twente, in Amsterdam en Rotterdam, aan de rivieren, der bankiers door het heele land, der koloniale kapitalisten van petroleumbronnen en goudmijnen, der tabak- en suikerplantages, der stoomvaart-maatschappijen.

En elk, die zijn verstand gebruikt, kan begrijpen, dat de wil van deze klasse om meer schepen en soldaten, meer koloniale macht, de onwil om goede sociale hervorming te hebben, beide sterker worden, naarmate de belangen dezer klasse groter worden. En sterk imperialisme en militarisme beteekent dus geen of zoo goed als geen sociale hervorming.

Anders staat de middenklasse in deze vraagstukken.

Zij heeft lang zulke groote belangen niet bij leger en vloot en vooral niet bij de koloniën, — de handel met Indië is voor ons land maar een klein deel van den geheelen handel. De groote heeren halen wel schatten daar vandaan, maar het aantal dier heeren is relatief niet groot. De middenklasse kan ambtenaren leveren voor de bureaucratie, officieren, administrateurs en beambten voor ondernemingen, onderwijzers en dergelijke. Maar ook hun aantal is betrekkelijk gering.

Maar toch volgt het grootste deel van de middenklassen de politiek der groote heeren en zien wij in ons parlement de vertegenwoordigers van boeren en winkeliers, de katholieken, de anti-revolutionairen, de vrijzinnig-democraten gewoonlijk voor oorlogschepen, vestingbegrotingen, Indische uitgaven, enz. enz. stemmen.

Hoe zit dat? Hebben wij hier niet een tegenspraak met wat wij zeiden, dat de ontwikkeling der productiekrachten de behoeften der menschen, der klassen doet veranderen, en daarmee hun politiek?

De behoefte van een Hollandschen boer of timmermansbaas aan Indië is toch niet zóó groot, dat hij daarvoor zoo zware belastingen slikt?

Om deze moeilijkheid op te lossen moeten wij goed onderscheiden: Een groot deel van den middenstand hangt geheel en al van het kapitaal af. Niet alleen heeft de middenstand

1) Angst voor revolutie kan weer wonderen doen, zooals in 1918.

de staatsbetrokkingen grootendeels en de betrekkingen bij de kapitalisten in handen, maar een zeer groot deel van den middenstand leeft van *crediet*. Vooral de boeren en de winkeliers. Overvloedig voorradig kapitaal beteekent voor hen goedkoop crediet; bloeiende nijverheid en handel brengen overvloed van kapitaal. Ergo voor dat deel van den middenstand geldt de taktiek; alles doen, wat dat schijnt te bevorderen, wat staat en kapitaal machtig schijnt te maken: leger, vloot, koloniën. — Een groot deel van den middenstand leeft bovendien direct van de uitbuiting van arbeiders: de kleinere industrieelen, de boeren met knechts, vele winkeliers. Uitbuiting van de arbeidersklasse, dat voelen zij, hebben zij gemeen met de groote kapitalisten, hoogere belasting voor sociale hervorming zou ook hun bestaan verzwaren, ergo: strijd tegen de arbeiders.

Direct heeft een zeer groot deel der middenklassen dus geen belang bij militarisme en imperialisme, indirect een zeer groot belang. En eveneens een direct belang bij de uitbuiting van arbeiders.

Ligt het dus zoo met dat gedeelte der middenklassen, dat grooter vóór- dan nadeel van het kapitalisme heeft, anders staat het met dat gedeelte, dat nadert tot het proletariaat. De kleine boer, de kleine pachter, de kleine winkelier, de lage beampte met gering inkomen, zij hangen ook wel van het kapitaal af, maar zij worden er door verpletterd. Crediet hebben zij niet, daarentegen is het proletariaat hun verwant, en moeten zij dikwijls van het proletariaat, als hun klanten, leven. Dat deel is dus tegen imperialisme en militarisme, en, zij het dan ook dikwijls niet zóó vurig als de arbeidersklasse, vóór sociale hervorming.

En naarmate de ontwikkeling der techniek het proletariaat vergroot, het gevaar toeneemt voor de arme middenklasse om zelf proletarisch te worden en de druk van het kapitaal en den staat grooter wordt, naar die mate verandert ook het denken van dit gedeelte der middenklasse en worden de leden van dit gedeelte in hun willen meer en meer tegen het kapitaal.

Direct heeft dit gedeelte bij sociale hervorming voor het proletariaat *geen* belang, *wel* indirect.

Omdat het hoogere deel der middenklasse dus geen direct belang bij den bloei van het groot-kapitaal, het lagere niet

bij de sociale hervorming heeft, is het politieke denken der geheele maatschappelijke middenstof eenigszins onzeker, en kan het gebeuren, dat het hoogere deel zich soms iets meer naar het arbeidersbelang, het lagere wat meer naar het kapitalistisch belang neigt, een radicale partij b.v. zich wat meer voor het proletariaat, een calvinistisch-democratische partij zich voor het groot-kapitaal interesseert. Dit kan weder om-draaien. Beide worden ook gemakkelijk het werktuig van eer-zuchtigen en intriganten.

Helder spiegelt zich hierin de werking der productie- en eigendomsverhoudingen af. — De arbeidersklasse, wij behoeven het haast niet te zeggen, heeft noch direct, noch indirect belang bij imperialisme, koloniale politiek en militarisme. Want deze zuigen den arbeider uit en maken zijn organisatie en sociale hervorming moeilijk of onmogelijk. En de oorlog en nationale najver breken de internationale solidariteit der arbeiders, het groote wapen waarmee zij ten slotte het kapitaal zullen overwinnen, zooals wij verder nog zullen aantonen.

Imperialisme en koloniale politiek zijn de troetelkinderen der groote bourgeoisie, de doodsvijanden van het proletariaat. De middenklasse hangt tusschen liefde en haat, en het grootste deel van haar loopt met de machtigsten mee.

Radicale sociale hervorming is het spook voor de groote bezitters, de springplank naar de macht voor de arbeiders. De middenklasse schippert en knoeit er een beetje tusschen door.

Zoo spiegelen zich in de politieke ideeën der drie groote klassen de productie- en de eigendomsverhoudingen. Want de moderne techniek brengt het groot kapitaal het monopolie en het groot bezit, maakt de middenklasse in bezit daarvan afhankelijk of tusschen bezit en niet-bezit zwevend, maar berooft de proletariërs van alle persoonlijke macht, van alle persoonlijk bezit.

Het politieke denken der klassen is de geestelijke spiegel van het productieproces met zijn eigendomsverhoudingen.

Maar schitterend als een diamant komt de invloed der productiekrachten op de politiek aan den dag, wanneer, zooals nu, in 1920, de revolutie losbreekt.

De revolutie breekt los, wanneer de productiekrachten in

strijd zijn met de eigendomsverhoudingen. Dit is nu het geval. De oorlog heeft de kracht van het kapitaal voor een groot deel vernietigd. Het kan de productie niet herstellen door het privaat-bezit. De productie kan alleen hersteld door het communisme. De kapitalisten willen dit niet, de arbeiders willen het. De revolutie is dáár.

En nu teekent zich plotseling alles helder af in de politiek! De kapitalisten verdedigen den kapitalistischen staat, het bolwerk der politiek, den staat die hun de uitbuiting verzekert. De arbeiders willen hem vernietigen. En de middenklassen moeten nu kiezen: Arbeid of Kapitaal, kapitalistische of socialistische staat.

Helder als kristal, volkomen doorzichtig is plotseling de politiek geworden. En alleen door een botsing tusschen de kapitalistische productiekrachten, en de kapitalistische eigendomsverhoudingen! Er zijn slechts twee mogelijkheden. Schipperen gaat niet meer.

En wanneer de arbeiders eens geheel zullen overwonnen hebben, dan vervalt de geheele staat en alle politieke denken van klassen en partijen. Want de klassen zijn met het privaat-eigendom verdwenen, doordat de productiekrachten zoo machtig werden, dat er, door den arbeid van allen, overvloed voor allen is. En met de klassen de staat en de staatspartijen. Door die zelfde redenen.

Tegenwerping.

Het schijnt zeer mechanisch, dat geheele klassen van denkende menschen allen gedwongen worden hetzelfde te denken. Dit is dan ook, wat de tegenstanders opmerken.

Intusschen, wie even bedenkt, dat de klassen door hun belang worden gedreven, dat hun klassebelang voor hen een kwestie is van te zijn of niet te zijn als klasse, hij zal zich niet verwonderen en om deze tegenwerping niet veel geven. Want het is hun bestaan zelf, dat de klassen verdedigen. Als één mensch reeds alles verdragen, alles doen, alles uitdenken wil om zijn bestaan te behouden, hoeveel te meer een klasse, die door haar samenwerking en maatschappelijke organisatie duizenden malen sterker is dan hare leden.

Maar elk mensch ten slotte strijdt den politieken klassen-

strijd naar zijn gaven. De arbeider behoeft slechts weer in zijn omgeving rond te zien, om te ontwaren dat de vlugge vurige kop en het gevoelige hart eerder den roep der ontwikkelde techniek volgt dan de slaapkop, de flauwhartige en het hazenhart. De revolutie der techniek gaat snel, de menschen komen iets langzamer na. Elk weder op iets andere wijze dan elk andere. Maar eindelijk komt de massa, eindelijk allen. De macht der maatschappelijke productiekrachten is allesbeheerschend.

Men ziet immers duidelijk de millioenen proletariërs langzaam, maar sneller en sneller, den roep der moderne techniek volgen en bij scharen socialisten en communisten worden?

Men ziet hen immers vooral ook in de revolutie, ieder naar zijn aard een verschillende rol spelen.

Het individu heeft dus wel groote beteekenis in de ontwikkeling der maatschappij, de energieke, de vurige, de gevoelige, de geniale, de ijverige verhaasten den gang eener klasse, terwijl de dommen, tragen en onverschilligen hem verlangzamen, maar geen mensch, hoe geniaal, ijverig of vurig ook, kan, tegen de ontwikkeling der techniek in, de maatschappij een richting doen inslaan, en geen domkop of lui-aard of voor het maatschappelijke onverschillige kan den stroom tegenhouden.

Buitengewone individuen, de zoogenaamde „groote mannen” zooals Christus in den godsdienst, Homerus in de kunst, Marx in de wetenschap, spelen op elk gebied een zeer groote rol. Maar het maatschappelijk zijn is oppermachtig, het individu, dat weerstaat, wordt verpletterd, en zelfs zijn weerstand is door het maatschappelijk zijn bepaald.

E. De zede en de zedelijkheid.

Wij hebben nu de zoogenaamde lagere gebieden van den geest afgehandeld en komen nu tot de zoogenaamd hogere: de zede, de zedelijkheid, de godsdienst, de wijsbegeerte, de kunst. Deze gebieden worden door de heerschende klassen hooger gesteld dan de eerste, omdat de eerste nog te veel met de materie samenhangen, terwijl de laatste boven al het stoffelijke schijnen te zweven. Het recht, de politiek, de wetenschap, hoe geestelijk ook, behandelen toch maar het aard-sche, — stoffelijke, dikwijls leelijke dingen en verhoudin-

gen, — filosofie, godsdienst, moraal schijnen zuiver geestelijk, schoon en hemelsch. Een advocaat, een lid van de kamer, een ingenieur, een professor of leeraar lijken minder hoog dan een kunstenaar, een priester en een wijsgeer.

Wij zouden niet graag met die verdeeling meegaan. Maar wel is het waar, dat ook voor ons de kunst, de wijsbegeerte, de godsdienst en de moraal moeilijker gebieden zijn. Juist doordat de heerschende klassen van deze terreinen bovennatuurlijke departementen hebben gemaakt, zonder samenhang met de aarde, met de maatschappij, zuiver geestelijk, en doordat die meening als een vooroordeel in alle geesten is gekropen, valt het aantoonen van verband tusschen denken en maatschappelijk-zijn ook hier, zwaarder. Wij zullen dubbel duidelijk moeten zijn en trachten te zijn, het geldt hier in dubbele mate het arbeidersbelang. Het zien van de waarheid hier maakt krachtige strijders.

Wij beginnen met het, van deze vier gebieden, eenvoudigste: de zede. Men moet hier wel onderscheiden tusschen zede en zedelijkheid. Een zede is een voorschrift voor een bepaald geval, zedelijkheid is iets algemeen. Zede is b.v., bij de beschaafde volken, niet naakt te loopen, zedelijkheid den naaste lief te hebben als zich zelf. Het minder eenvoudige, de zedelijkheid, de moraal, zullen wij na de zede behandelen.

Twee sterke, zeer algemeene voorbeelden uit onzen eigen tijd, uit wat de arbeider dagelijks voor zijn oogen ziet, bewijzen, hoe sterk de zede door de wijziging der productieverhoudingen wordt gewijzigd.

Het was vroeger zede, dat de arbeidersklasse zich niet bemoeide met de publieke zaak. De arbeiders hadden niet alleen niet de minste macht op of in de regeering, maar hun gedachten hielden er zich ook niet mee bezig. Alleen in tijden van groote spanning, oorlog met het buitenland, strijd tusschen de heerschers, vorsten, adel, geestelijkheid, bourgeoisie onderling, dan werd hun aandacht gewekt, dan poogde men hen aan zijn kant te krijgen, dan waren er oogenblikken, dat zij voelden, dat hun belang geraakt werd, dan deden zij mee of lieten zich gebruiken. Maar van een voortdurend politiek leven was voor hen geen sprake.

Tegenwoordig totaal anders. Zeer vele arbeiders leven niet alleen het politiek leven mee, maar in de landen, waar het socialisme het proletariaat heeft geschoold, daar maakt een

groot deel van het proletariaat het proletariaat tot de klasse, die het sterkst deelneemt aan de politiek.

Vroeger was het goede zede, dat de arbeider 's avonds thuis was, tegenwoordig is het zede en het wordt zede meer en meer, dat de arbeiders 's avonds naar een vergadering gaan van hun vakbond, hun partij, of een vereeniging, die hen als proletariërs ontwikkelt.

De zede ontstaat door het klassebelang, het klassebelang door de eigendomsverhouding. Het was het klassebelang der heerschers vroeger, dat de arbeiders thuis waren 's avonds, spaarzaam, rustig, bescheiden, onderdanig, zich niet dan bij bijzondere gelegenheden bemoeiend met de politiek. En omdat de arbeidersklasse toen, door de toenmalige techniek, zwak was, liet zij zich dit door de heerschers opdringen. De dominé's en priesters, de dienaren der heerschers, preekten hun dat in het gemoed.

Het is nu het klassebelang der arbeiders niet meer zoo te doen; de techniek heeft dit gewijzigd en de arbeiders meteen sterk genoeg gemaakt om hierin niet meer naar de heeren te luisteren. En nu is door het klassebelang de zede aldus geworden: De thuiszitter is nu een slaapkop, een doffe, onverschillige, een slechte arbeider; de ijverige organisatieman is de goede arbeider.

Want — het is duidelijk niet waar? — al naar de zede noemt men iemand goed of slecht.

Onze partijgenoot, Henriëtte Roland Holst is zeer hard gevallen, toen zij zeide, dat de begrippen van goed en kwaad stuivertje wisselen, maar wanneer men niet zoo maar in 't algemeen verontwaardigd is over dit beweren, maar zelf kalm de feiten onderzoekt, dan zal men vinden, dat dezelfde dingen door verschillende volken en klassen, of door hetzelfde volk of dezelfde klasse op verschillende tijden, goed en kwaad zijn genoemd. Er zijn voorbeelden bij honderden te vinden, de geheele geschiedenis is er vol van, wij wijzen hier slechts op de zeden, die de verhouding der beide seksen, het huwelijk, enz. regelen, en die bij verschillende volken en klassen, of op verschillende tijden verschillend zijn.

Wij nemen nu nog een ander zeer algemeen voorbeeld uit onzen eigen tijd. Behalve de arbeidersklasse die omhoog streeft, is er nog een groot deel der menschheid, die de vrije

maatschappelijke beweging zoekt: de vrouwen. — Hoe komt het, dat zij, die zoo kort geleden nog alleen voor het huiselijk werk en het huwelijk werden opgevoed, nu bij honderden nog een ander doel hebben: werk in de maatschappij?

Bij de proletarische vrouw is dit door de groot-industrie gekomen. Het werk aan de machine is vaak zoo licht (al wordt het door het l a n g e werken zwaar), dat vrouw en meisje het doen kunnen. Het loon van den vader was niet hoog genoeg, het aanbod van te gronde gerichte klein-industrieelen of boeren was te groot, vrouwen en kinderen moesten de fabriek in om het loon voor het huisgezin voldoende te maken. Zoo kwamen de proletarische vrouwen in het bedrijf, hun aantal nam steeds meer toe.

En daardoor veranderde de inhoud van den geest dier vrouw. De socialistische gedachte is ook in haar hoofd gedrongen, bloem van het werk dat zij doet. De proletarische vrouwen zijn in enkele landen (als Duitschland) reeds een goed stuk wegs op weg der socialistische organisatie, in alle kapitalistische landen zijn zij begonnen dien weg te gaan. De arbeidersvrouw, het arbeidersmeisje, de medestrijdster van den man in de politieke partij en in de vakvereniging, — welk een verschil met vroeger, toen de vrouw kleren verstelde en wiesch, en de kinderen verzorgde en niets meer!

En in het hoofd der socialistische arbeidersvrouw leeft ook de gedachte aan een tijd, waarin het meisje en de vrouw maatschappelijk geheel zelfstandig, als producente geheel vrij zal staan. In de toekomstige maatschappij zal niemand, noch vrouw, noch man, een meester hebben, noch in het huwelijk, noch in het werk, noch in den staat, in niets. Als vrijen en gelijken zullen de individuen naast elkander staan.

Ook die gedachte is aan de vrouw door het productieproces gegeven.

De burgerlijke vrouw streeft ook naar eenige bevrijding. En ook bij haar wordt die gedachte door het productieproces veroorzaakt.

Want toen de groot-industrie gekomen was, werd ten eerste het werk voor de vrouw in de huishouding minder. De groot-industrie produceerde allerlei: licht, warmte, manufacturen, levensmiddelen, zóó goedkoop, dat men het niet meer thuis wilde maken; ten tweede werd de concurrentie zóó

hevig, dat het meisje en de vrouw uit den kleinen burgerstand mee moest gaan verdienen en als onderwijzeres, kantoorclerk, telephoniste, apothekeres, enz. een plaats zocht; ten derde namen onder de bourgeoisie de huwelijken en het aantal kinderen af door den heftigen strijd om het bestaan, de hogere levenseischen, de zucht naar genot en weelde. Alles gevolgen van de moderne productiewijze.

De geest van het burgerlijk meisje is daardoor gericht op grooter maatschappelijke bewegingsvrijheid; haar denken is veranderd; vergeleken bij haar grootmoeder is zij een nieuw mensch.

Terwijl de proletarische vrouw door de plaats, die zij in het maatschappelijk productieproces inneemt, de bevrijding van het proletariaat en daarmee van de geheele menschheid in haar hoofd heeft, heeft de burgerlijke feministe de bevrijding der burgerlijke vrouw in de gedachte. Zij wil deze tot macht brengen in de kapitalistische maatschappij, zij wil haar kapitalistische macht geven, iets wat natuurlijk alleen mogelijk is, als zij de arbeiders even hard, economisch en politiek, onderdrukt als de mannelijke bourgeois dit nu doen.

De feministe wil de vrouw „niet van het eigendom bevrijden, maar haar de vrijheid van het eigendom verschaffen, haar niet van het vuil van het geldverdienen bevrijden, maar haar de vrijheid van concurreeren geven.” De arbeidersvrouw wil zich en alle vrouwen en alle mannen bevrijden van het eigendom en de concurrentie, en daardoor alle menschen werkelijk vrij maken.

Hoewel de inhoud van beider hoofden dus zeer verschillen — zooals een nachtlampje van het volle zonlicht —, komen beider gedachten uit het productieproces voort; ze verschillen slechts door het verschil van eigendomsverhoudingen, waarin de beide „zusters” zijn geplaatst.

De totale bevrijding der vrouw, de bevrijding van den arbeider, de bevrijding van den mensch, welk een gloeiende gevoelens geven zij ons. Welk een hartstocht en een daadkracht doen zij bij millioenen ontstaan, welk een bronnen van energie roepen zij bij ons wakker. En welk een heerlijke gouden en rozeroode droomen geven zij ons in uren van rust na strijd. Dan kan het wel lijken of de geest der menschen eigenmachtig al die energie, die woedende strijd lust en die